

Іван Франко.

Хома з серцем і Хома без серця.*)

I.

Раз якось у двох ріжних селах східної Галичини, але одного й того самого року, одного й того самого дня, а власне в провідну або так звану Томину неділю вродили ся два хлопчики. Отим то обох їх охрещено іменем Хома.

Їх святий патрон, апостол Тома, був ласкав на них обох і показав на них великі чуда. Вони не повмирали анї від простуди, хоч малими дїтьми бігали босо по снігу, анї від соняшного удару, хоч бігали голі по соняшній спеці і нераз спали з відкритими головками під палючим літнім сонцем, анї на різачку, хоч літом день у день напихали собі животики недозрілими овочами, анї на задавлячку, анї на голодний тиф, хоч зимою жили нераз моче-ним бобом та вівсяним ошпиком із дурійкою, анї на жадну з тих 77 язв, що ненастанно, зимою й літом обсаджують хлопську хату. Се певно було велике чудо.

Але святий Тома показав іще більші чудеса на своїх малих тезках: вони попали до шкіл, учили ся пильно, перегризли ся сяк-не-так крізь тисячні противности та перешкоди, які руському хлопському синові завалюють навіть найпростійшу і найрівнішу дорогу до соняшної сторони житя, і дістали ся нарешті на університет.

*) Отсе оповіданє в скороченій і менше обробленій формі було написане по німецьки і надруковане в недільнім додатку до віденської газети „Die Zeit“ ч. 626 із д. 19 червня 1904. I. Фр.

Та святий Тома і тут не випустив їх із під своєї опіки: вони не зробили ся безхарактерними, як не один із тих суб'єктів, що видобув ся в безодні вбожества, зробили ся острі на язик, правдомовні, варозумілі й невірні, як сам їх святий патрон.

Аж тут, на університеті, вони й зустріли ся. Се стало ся пррдосить дивоглядній нагоді.

Було се в полудне, коли студенти виходили з університетських аудиторій, а зазізнені п'яниці в шинків, аби плентати ся до дому. Один із тих веселих сватків вийшов із молитви до скляного бога в такім неприкаянім стані, що скоро лиш опинив ся на вулиці і його обвіяло тепле, свіже повітря, зараз ударив крепкий поклін до землі і не міг уже потім підняти ся на ноги, але пильно слушаючи чмелів переривав се занятє лише беззв'язними відривками якогось монольога.

— А я тобі кажу, куме Блажею... кроть твою мать за ногу... жінка має рацію... що за богато, того й свині... чи то чесно, чи то подобно, як чоловік оттак уне ся...

Досить значна купка студентів обступила сю жертву надмірної інспірації і в веселім настрою духа хапали обривки її моральних рефлексій. Серед тої купки здибали ся випадково й оба Хоми, що доси ще не були знайомі з собою.

Перший Хома з затурбованим лицем нахилив ся зараз над п'яним і силкував ся підвести його на ноги.

— А ви що робите? — запитав другий Хома.

— Прошу вас, допоможіть мені, — благав перший. — Адже-ж бачите, бідний чоловік не може встати. Надлетить фіякер і переїде його. Або поліціян надійде тай арештує його.

— Щож, се може було-б і найрозумнійше. Думаю, що було-б ліпше лишити його тут у спокою і зараз таки покликати поліціяна. Найкраще я сам і зроблю се.

І він пустив ся йти.

— Але-ж прошу вас, — благав другий Хома. — Що ви вигадуете? Се-ж може бідний робітник, його арештують і пару день передержуть у заперті, а його сім'я тимчасом буде гинути в голоду. Треба-ж мати серце. Се-ж безсердечно зараз кликати поліцію.

— Е, що там! — відповів другий Хома. — Бідні робітники не мають звичаю вживати ся отак у робучий день, а в тім —

Він перервав свої докази і пішов вулицею, шукаючи поліціяна. А що в Галичині поліціяна звичайно зовсім не можна знайти

там, де його власне треба, то се потрівало добру хвилию, ваки він повернув на те саме місце в супроводі „рамени закона“.

Там за той час зібрала ся вже ціла купа людей, а в середині тої купи відгравала ся якась високо драматична сцена, бо в посеред загального гомону та реготу юрби чути були раз грізно-крикливі, то знов благально-зацитькуючі слова. При наближеню сторожа публичної безпеки люди розступили ся в дві лави і прихожим показала ся се надто приваблива картина. Пяний стояв уже на ногах. Обома руками він держав ся за кляпи сурдута Хоми і телепав свого помічника як грушу обвішану дуже твердошкірими грушками, риплячи ненастанно :

— Поліція! Поліція! Арештувати його! Се злодій! Се мошенник! До ката з тобою! Ти обікрав мене! Віддай мої гроші! Де мій годинник? Поліція! Поліція!

Кляпи від сурдута бідного Хоми давно були повідривані і висіли мов нужденне фалате; капелюх свого поратівника збив паний на землю і топтав по нїм ногами.

— Алеж... пане... чоловіче... християнине! — стогнав уриваним голосом Хома н-р 1, держачи ся руками за руки пяниці, що сам заточуючи ся не переставав телепати його.

— Кроть твою мать за ногу! Я тобі не чоловік! Я тобі не християнин! Віддай мої гроші й годинник! Поліція! Поліція! — кричав що сили паний.

Тут інтервеніювало „око закона“. Воно крепкою правцею вхопило пяного за маншестер, а лівою дало йому такого стусана в груди, що неборакови від разу сьвіт замакітрив ся і він на пів зо страху та несподіванки, а на пів із надмірного потрясеня розвів руками широко і горілиць повалив ся на землю. Поліціян добув свою свиставку, засвистав, як стій надїхала дорожка, і оба Хоми, поліціян і паний потуркотіли до поліцейної інспекції. По дорозі оба студенти розповіли поліціанови, як було діло, і не минуло пів години, а вже в поліції все було залагоджене, протокол підписаний, пяного відведено до поліцейного арешту, а оба Хоми, нумер перший у зовсім несальоновім костюмі, опинили ся на вулиці.

— Маю честь представити ся — Хома Галабурда, — сказав Хома нумер другий.

— А я Хома Відолаха, — відповів Хома нумер перший.

— Слухач прав на третім піврічю, — продовжав Хома номер перший.

— А я слухач германїстики на третім піврічю, — додав Хома номер другий.

— Ну, а що думаєте про того бідного робітника? — запитав Хома номер перший не без іронії.

— Ну, прошу вас, хто би був таке подумав! — з болем у голосі відповів другий.

— Я відразу подумав, — відповів перший. — Але знаєте, ваш сурдут і ваш капелюх конче потребують якоїсь індемнізації, а бодай невеличкої санації. Було-б добре пошукати для них відповідного майстра.

Хома Бідолаха позирав то на свого нового знайомого, то на своє понівечене убранє, а на його лиці малювалося не то зачудуване, не то якийсь жаль; потім оба подалися шукати якогось полатайка.

II.

Від тоді вони зробилися приятелями. Не надто близькими, а все таки. Вони були майже вповні контрасти один супроти одного, і ся сила контрасту лучила їх до купи. Хома Бідолаха, се був невеличкий, живий чоловічок, із повним виразу, але звичайно меланхолійним лицем, з очима майже все немов примгленими слізьми, з лагідним, м'яким, хоч не мелодійним голосом. Натомість Хома Галабурда був високий ростом, троха неповертливий, з лицем немов деревляним, із різким, сухим голосом і з іронічним усміхом па устах. Перший усе чутливий, іноді романтичний, легко поладав у ентузіязм, усе одушевлений високими ідеалами загального ущасливлення, з невичерпаним засобом деклямацій про свободу, братерство і гуманність, одним словом, не вважаючи на свій атеїзм натура наскрізь релігійна і навіть склонна до сектанства; другий усе скеїтичний, іноді цинічний, здержливий і мовчазливий серед шумних товариських балачок, робив вражінє ума вбогого на думки і невисокого лету, зверненого більше на практичні питання. Перший задля своєї товариської, легко запальної і немов липкої вдачі волочив за собою все цілий хвіст сателлітів, прихильників і побожних слухачів; другий, звичайно самітний, ходив якось боком, своїми окремими дорогами. Знайомі назвали для того одного Хомою з серцем, а другого Хомою без серця, — розумієть ся, жартом, бо оба

були хлопці наскрізь чесні і далекі від егоїстичного шкаралупництва.

Оба Хоми сходилися нероз'язно із собою на ґрунті популярних тоді серед молодіжи дискусій про народництво та задачі інтелігенції супроти робучої маси.

— Мусимо любити народ, що вигодував нас працею своїх рук і потом свого чола! — проповідав із ширим запалом Хома з серцем.

— До чого здасться народови наша любов? — бурчав Хома без серця. — Народ потребує реальнішої поживи.

— Нехай ми тільки полюбимо його! Любов піддасть нам також реальніші думки.

— Любов сліпа. Вона затемнює думки, затісняє горизонт, — говорив Хома без серця, про якого злі язички говорили, що смертельно закохався в якійсь гарній Польці, але силкувався тепер перемагати своєю любов'ю і сердився сам на себе та лаяв себе, що та нещасна любов не хотіла вступити в його серця не вважаючи на всі ясні як сонце докази його розуму. — Тільки розум наведе нас на добру дорогу, — повторяв він майже скрегочучи зубами, хоч зі спокійним видом.

— Ах, розум холодний і егоїстичний, зітхав Хома з серцем.

— В таких разі се дрібненький і обмежений розум; можна його вважати синонімом глупоти. Правдивий розум глядить ясно й широко, обдумує загальні завдання і розважає великі реформи.

— Але любов мусить бути движучою силою; без неї діло розуму мертво.

— Дурниця! — відбуркував Хома без серця. — Любов плодить немовлят і ідіотів і тільки розум робить із них твори більше або менше подібні до людей. На тобі всю роботу довершено лиш до половини.

Хома з серцем відвертаєся більше засмучений ніж розсерджений, а Хома без серця спльовує і відходить не прощавши ся, злий мабуть більше сам на себе, як на товариша.

III.

Потім на одну частку молодіжи найшла нова духовна течія. Говорено багато про бідних пролетаріїв і твердосердих вигискувачів, обмірковувано соціальні проблеми, дискутовано з більш або менше розкішною дрожю про великий соціальний переворот, який

ось-ось має надійти і перебудувати цілий світ на нових основах. Хома з серцем залюбки плавав у бурливих хвилях тої течії, віддавав ся новій вірі всею своєю мало-критичною душею, прагнутою якоїсь твердої догми. Він покинув навіть свої германістичні студії і віддав ся з цілим запалом пропаганді соціалістичних ідей, промовляв на робітницьких зібраннях, писав статі в робітницьких газетах, обертав ся в самім центрі нововродженого, не дуже ще зрештою міцного робітницького руху.

По однім бурливим робітницькім вічу, де з разу аранжери мусли видержати завзяту боротьбу з поліційним комісарем за свободу слова, а потому говорено іронічно про ті льоальпі міщанські верстви, що вважають себе підпорами престола й вівтаря за те, що вносять до цісарських кас гроші не ними зароблені і також гроші складають на будованє церков і монастирів на честь Бога, в якого не вірять, і для проповідуваня простому людови та робітникам віри й моралі, якої самі ті ніби осьвічені верстви не признають, — по тім памятнім зборі, на яким наш Хома з серцем, не мігши стерпіти півслівця та іронізованя, нарешті промовив „від серця“, з слізмами на очах малював недолю робучого люду, з огнем сьвятого обуреня почав їздити по новочасних тиранах та кровопійцях, що насичують ся потом і слізмами робучого люду, і закінчив блискучим пророкованєм швидкої нобіди „злучених пролетаріїв усього сьвіта“, при чім на жаль поліційний комісар перервав його на половині реченя і бачучи надто великий ентузіязм зібраних розв'язав збори, — по тім памятнім зібраню, коли сотки зворушених, розгорячених, обурених робітників купами, звільна і серед живих розмов та погроз розходили ся в Сауїтського саду на всі боки міста, Хома з серцем, вирвавши ся з одної такої купи, де всі мовчки і з подякою стискали йому руки, здибав ся на однім закруті хідника зі своїм приятелем і противником, Хомою без серця, який очевидно також ішов із тих зборів, хоч иньшою дорогою.

— Ну, що, їратулювати тобі твої блискучої промови? — мовив Хома без серця, всьміхаючи ся іронічно і простягаючи приятелеви руку.

— Говориш „їратулювати“, а думаєш щось иньше, — мовив Хома з серцем бачучи його іронічний усміх.

— Ти вгадав, — мовив Хома без серця. — Я думав власне про те, що твій професор германістики допитував ся вчора, коли

принесеш на семінарію свою працю про „Короля Ротера“, на яку він жеде отсе вже пів року.

Хома з серцем махнув рукою.

— Король Ротер! Ну, скажи сам, що кого в світі обходить нині „Король Ротер“ і яка кому користь із того, що я сидіти-му в цюпї та бабрати-му руки в тій мертвечинї? Сам бачиш, яка нині пора!

— Значить, вішаєш свою германїстику на кілку?

— Ну, тай далась тобі ся германїстика! Хай вона скажить ся без мене! А ти скажи мені, що думаєш про сьогоднішні збори? Який матеріал! Яке поле до ділання, га!

— Чекай, чекай, — мовив Хома без серця, — прийдем і до того. Але поперед усього позволь сказати собі, що на мою думку се ще не льогіка задля того „матеріялу“ і задля того „поля“ по-видати ті університетські студії, які могли-б дати тобі коли вже не щось инше, то бодай яке таке самостійне удержанє.

— Посаду! Ярмо на шию і намордник на уста! — з нетаєною ненавистю скрикнув Хома з серцем. — Ні, дякую красенько. Се не для мене.

— Ну, певно, посада гімназіяльного вчителя, звісно, не велика малина. Але хто-ж тебе силував іти на германїстику? Переписуй ся на права! Будеш адвокатом, будеш боронити селян, організувати робітників, будеш незалежним —

— Брехунцем! — не менше злобно отрутив Хома з серцем.

— Чого-ж брехунцем? Се-ж уже від тебе самого залежати-ме.

— Всяке становище в суспільности накладає пута на душу, на волю, на язик, а я хочу бути свободним, — заявив горячо Хома з серцем.

— А при тім, — тягнув далі Хома без серця не звертаючи увагу на його заяву, — правничі студії дали-б тобі троха більше зрозуміння суспільних відносин, троха більше критичности — —

— Втовкмачили-б мені в голову троха більше конвенціональних брехень та буржуазійних софізмів! — скрикнув із обуренєм Хома з серцем.

— Вибачай, — відповів Хома без серця, — але я мушу відсловити тобі свій жаль, що ти з таким запалом і в такую певність торочиш отій безкритичній масі такі дурниці. Се не свідчить корисно про стан твого розумового підкованя.

— Дурниці! — скрикнув аж немов переполоханий Хома з серцем. — Чоловіче, вкуси себе в язик! Ти сказав хулу. Се-ж ідеї найбільших геніїв людства, Маркса й Енгельса! Се-ж євангеліє новочасної людськості!

— Знаєш, любчику, що сказав небіжчик Гоголь: „Певна річ, Александер Македонський — герой, але нащож зараз крісла ломати?“ Ніякий геній не забезпечений від дурниць, та я й не суджу геніїв, а твою сьогоднішню промову. Може ти не зрозумів гаразд тих геніїв, а може вони й жоміляють ся. В усякім разі ти не повинем був так говорити.

— Робітники мають право почути раз повну правду про своє положенє і про свою будущину.

— Певно, певно, тільки що ти ані того положеня, ані тим меньше тої будущини не знаєш.

— В мене серце краєть ся дивлячись на їх убожество й нужду.

— І ти годуєш їх фантомами.

— І я піддержую їх надію.

— Щоб зготовити їй тим болючійше розбите, коли всі ті прокованя не сповнять ся.

— Не бій ся, сповнять ся! Мусять сповнити ся! То вже не такі люди, як ми з тобою, обміркували та обчислили. Читай Маркса! Читай Енгельса!

— Читав, братіку, Маркса, але там не знайшов того, чого шукав, тай не знайшов того, що ти говорив. А Енгельсове прокованє по мойому не може сповнити ся.

— Не може? Чому?

— А тому, бо збудованє на фальшивих премісах.

— А то які по твоему фальшиві преміси?

— Такі, що колись буде така революція, яка одним замахом доконає побіди визискуваних над визискувачами, утиснєних над тиранами.

— Се в тебе фальшива преміса?

— Розумієть ся. Нема ніяких визискувачів, нема ніяких тиранів.

Хома з серцем зупинив ся, мов пригвожджений до місця і не міг сказати ані слова. Його товариш глядів на нього спокійно, мов отсе сказав річ таку просту й ясну, яка розумієть ся сама собою.

— Як то? Значить, по твоєму нема також ніяких пригнетених та визискуваних? — не то промовив, не то простогнав Хома з серцем.

— Ну, се ще не те значить. Ми всі, бідні й багаті, всі ми пригнетені й визискувані. Але наші визискувачі й тирани сидять у нас самих. Се наша апатія, наша дурнота і наша трусливість. Ніякий соціяльний переворот не увільнить нас від них. А доки вони панують, доти й ніяка перемена на ліпше неможлива.

— Ей, ти знов скачеш у сухий проповідницький тон! Учи ся, труди ся, щади! Се ми вже давно чули!

— Розуміть ся! Тільки ніколи гаразд не виконували, — буркнув Хома без серця. — Певна річ, се-ж безмірно легше гоняти ся за фантомами зверхніх тиранів та визискувачів, ніж узяти себе самого в руки і увільнити себе від внутрішніх ворогів. А все-ж таки, повторяю тобі, доки не доконаємо сього внутрішнього увільнення, доти всі теорії соціяльного перевороту, доти всі соціяльні реформи безплідні. Сьогодні увільнені від одного зверхнього натиску люди попадуть завтра під иньший, ще гірший.

Оттак розмовляючи приятелі зайшли на квартиру, де жив Хома в серцем. Він, утомлений, ще весь горячий від внутрішнього запалу, кинув ся на софу, коли тимчасом Хома без серця, немов задивлений у щось далеке в своєму нутрі, ходив по хаті широкими кроками.

— Новий лад принесе з собою також нове вихованє, а по кількох генераціях будемо мати нове людство.

— Еге-ж, еге, все тільки якась панацея, якийсь таємничий еліксир на всі хвороби, якась гучна формула і якийсь переказ на будущину, що повинна зробити все те, чого ми не можемо навіть обміркувати гаразд. Се ваша метода, ви всі добродійці народу! — бурчав Хома без серця. — Нове вихованє! Як коли-б се було щось таке, що можна отак шасть прасть виссати з пальця і накинути цілій суспільности. Вихованє народа мусить вирости з традиції, з культурного стану того народа, мусить корінити ся в характері, привичках народа, инакше се буде даремна трата часу й сил. Нове вихованє потребує нових учителів, а сих не може народ виписати собі з за границі.

— Значить, поперед усього організуємо вчительську семінарію на нових принципах, — пробував тепер і зі свого боку іронізувати Хома з серцем. — Се мабуть було-б тобі до смаку. Тільки

що нема ще того правительства, яке признало би ті принципи, за-
снувало-б ту семінарію і наставило-б тих нових учителів на
посади.

— Не плети дурниць! — сердито відгризнув ся Хома без
серця. — Кождий мусить сю семінарію пройти сам у собі і сам із
собою, мусить вивісти війну апатії й шаблянови у всіх формах,
мусить сам у собі і в своїм оточенню збудити і піддержувати тугу
не за новими порядками, але за новими, висшими духово й етично,
культурнійшими людьми. Ось у чім діло!

Тут розмову обох приятелів перервав прихід кількох знайо-
мих, університетських студентів, горячих молодих ентузіастів, при-
хильників Хоми в серцем. Вони всі були ще під вражінем сього-
днішніх зборів, ґратулювали Хоми, оповідали свої вражіня та спо-
стереження зі зборів, упоювали ся блискучими надіями на недалеку,
радикальну зміну людських відносин. Швидко звичайна розмова
стала занадто вбогою і холодною для їх ентузіастичного настрою
і вони почали співати. Сама собою в їх уст вірвала ся пісня уло-
жена Хомою в серцем, якої остатні куплети будили серед молодіжи
особливий ентузіазм:

Ви в церкві в свічках перед образами,
А ми стоїмо за дверми;
Вам честь за столами поміж богачами,
А слинку ковтаємо ми.

Ми дбаєм, збираєм, тай голі й немиті,
А в вас повні каси й склепи;
Ми постим і сохнем, ви-ж п'ян і ситі,
Вчите нас: молись і терпи!

Терпливість — від вас нам наука єдина,
Від церкви, від шкіл і тюрми!
Терпливість, се наша найтяжша провина!
Оттим то все бідні ми!

Кінцеві два рядки повторено з таким притиском, що аж шибки
в вікнах забрязчали. А коли по скінченню пісні в хатині залягла
хвилива тиша і всіх лица палали ще румянцями і всіх груди важко
дихали в натуги й розбурханого запалу, залунав серед тої хвиле-
вої тиші сухий, упертий голос Хоми без серця:

— От то, то, то! Терпливість, або ще краще: терпимість,
із якою всі ми зносимо свою власну безкритичність та недумство та

безхарактерність! Ось чому ми бідні! І сказавши се він вийшов із хати.

IV.

Минуло нару літ. Хома без серця скінчив права і щез якось раптово з горизонту, а Хома з серцем увесь віддав ся діяльності серед міських робітників.

Надійшла ера арештовань і політичних процесів, і оба приятелі здибали ся знов — у тюрмі. Вони належали до двох ріжних процесів, а що увязнених із одного і другого процесу було багато, то їх дали обох до одної казні.

— Ага, шпачку, і ти тут? — зажартував сим разом виемково Хома з серцем, коли Хома без серця, двигаючи величезний сійник, протискав ся крізь вузькі дверці до казні.

— Дуже мене тішить, що застаю тебе в такім добрім гуморі, — відповів „цувак“, коли казпю замкнено і ключник віддалив ся.

— І що привело тебе сюди?

— Ат, дрібниця. Я пожагав організувати хлопський страйк. Моє арештованє має більше моральний, ніж кримінальний характер.

— Як то моральний?

— Ну, хочуть через се на страйкарів зробити моральний нагиск. Скоро страйк буде зломаний, мене випустять на волю.

— Але-ж се може всякого обурити! — скрикнув запалюючи ся Хома з серцем. — Організувати страйк, се не жаден злочин. Се вільно, коли тільки не намовляє ся людей до ніяких насильств. За що-ж тут арештувати?

Хома без серця поклонив ся іронічно.

— Спасибі тобі за комплімент! І бачу, що хоч невдалий германіст із фаху, та все таки практикою здобув деякі правничі відомости. Але як же ти думаєш, ліпше було-б, як би мене арештували дійсно за якийсь злочин? Думаю, що тоді ти мав би більше право обурювати ся. А так — байдуже.

— Ну, може тобі байдуже, але я не можу дивити ся байдужно на очевидну несправедливість.

— Ну, то ти сам певно мушиш мати на сумління якусь немалу провину, коли твоє власне увязненє не лиш не обурило тебе, але ввело в такий незвичайно веселий настрій.

— Моє ув'язненє? Ну, як би тобі сказати? У нас було дуже бурливе робітницьке зібранє, комісар безправно розв'язав його, жандарми кинули ся розтручувати людей, а я крикнув людям, щоб не давали штуркати себе. Люди троха не так зрозуміли мене. Прийшло до бійки, кількох жандармів потурбовано, а потім рушено походом на поліцію, повибивано вікна камінєм і так далі. Одним словом — вражінє демонстрації було величезне.

— Скажи яснійше: дурниця була величезна.

— Чому дурниця? Хиба задемонстрованє народної сили і рішучости в обороні свободи слова по твоєму дурниця?

— Ні, не се дурниця, а те, що така демонстрація була зроблена без намислу, задля дурного, необдуманого слова.

— Елементарний вибух обуреня! — філософічно втрутив Хома з серцем.

— Гумбуґ, а не елементарний вибух. Се ви один із другим заводів агітатори псуєте народню масу. Шумними словами, вибухами свого власного, на те вже вишколеного темпераменту (навіть не чуя, бо нераз дійсне чує не має з тим нічого спільного) ви те й робите, що бентежите прості, наївні серця людей, підготвляєте, підгріваете їх, немов насипаете порохом, а потім кидаєте в той порох запалку, і коли настане вибух — сліпий, легкомишний, необчислений у своїх наслідках і неясний у своїх цілях, ви ховаєте ся за невідоме, кажете: „Що-ж ми винні? Се був елементарний вибух народнього чутя, народнього обуреня“. Не бій ся, як би ти не був систематично підготовив, підбурих їх, вони не були би зробили сього. Значить, вони зробили се задля тебе, тому, що вірили в силу і правду твого слова. Значить, ти повинен сам на себе взяти всю одвічальність за наслідки.

— І що-ж, ти думаєш, що я відрік ся від сього вчинку і не готов відповісти за нього?

Хома без серця зупинив ся перед своїм товаришем і твердо глянув йому в очи.

— Слухай, Хома! — мовив він. — Коли-б я не знав, що ти чоловік наскрізь чесний, але бездонно наївний, то їй Богу, не говорив би з тобою ані слова більше. „Готов відповісти!“ Але за що-ж ти будеш відповідати? Очевидно тільки за те, що кликнув до людей такі й такі слова. Що-ж се за одвічальність? Нехай і так, що з огляду на дальші наслідки тобі сипнуть за се пару неділь або й пару місяців арешту. Се дурниця і се тобі нале-

жить ся. Але я певний, що крім тебе арештовано за демонстрацію ще кількох людей —

— Вісімнадцять.

— І що підчас демонстрації крім жандармів і поліціаннів потерпіло й демонстрантів не мало —

— Було пять ранених.

— І все те за тебе, за твій оклик. Ну, скажи, як ти уявляєш собі саму можливість одвічальности за ті всі події?

— За ті всі — — ?

— Ба, табо то ще не всі! Адже-ж у тій історії найгірший її моральний бік. Найгірше те, що ти вмовив сам собі і тим людям ілюзію, буцім то ви демонструючи отак палицями та камінем робите щось велике, сьміле, енергічне, щось таке, що належить до еманципацийної боротьби четвертого стану і творить може один крок у напрямі до здійснення якогось великого ідеалу, коли на правду се тільки переливає з пустого в порожне.

— Помиляєш ся дуже! Се наше виховуване має до практичної політичної діяльности, до пильновапя своїх прав, — реплікував Хома з серцем.

— Ах ілюзійністе, ілюзійністе! — хитаючи головою мовив Хома без серця. — Не вже-ж ти не бачиш, що се пародія виховапая? Адже я певний, що не один із тих, який у полудне задля твого горячого слова пішов проливати свою й чужу кров на міськім бруку, рано дома бив свою жінку, коли посьміла упімнути його за щось, полаяв ся в сусідом, пропив у шинку зайвих двацять сотиків, за які міг на цілий тиждень зробити радість своїй дитині. Я певний, що та сама маса, яка тепер готова дерти ся по стінах за перше ліпше шумне слово, завтра преспокійно, вусом не моргнувши, дасть собі ущербити найдорожше людське право, або й сама валюбки буде ссати отруту з уст иньшого, хитрійшого від вас, не так наївного псевдо-вчителя. І ти, нездібний передумати сотої части наслідків свого вчинку, з чистим сумлінням і радісним обличчям говориш, що готов відповідати за нього.

Хома з серцем поник головою при сих словах і мовив сумно.

— Ти без серця!

— Стара байка, — відповів Хома без серця.

— Ти дуже остро судиш. Гляди, коли-б і твою діяльність не осуджено так само остро або й ще острійше!

— Від цього ніхто не заобезпечений. І звісне діло, що історія не конструуєть ся, не будуєть ся по наперед уложеному пляну, як будівничий будує дім, а інженер міст. Історія росте в даного ґрунту і в даних сімен, як росте звіже або ліс. Елементи свідомого й несвідомого, наміреного й ненаміреного мішають ся в ній що хвиля. Тисячні впливи й імпульси переплітають ся і поборюють себе, звіняючи через се свій напрям, свою інтензивність, навіть свій зміст, і длятого результат виходить звичайно зовсім не такий, якого надіяли ся ініціатори й діячі певного руху.

— Що я чую! — скрикнув весело Хома в серцем. — Наш завзятий раціоналіст, поклонник розуму і його єдиноспасительної місії навернув ся на соціалістичну віру, на матеріалістичний світогляд!

— Ти не зовсім точно висловив ся, — відповів Хома без серця. — Я не навернув ся від розуму до матеріалістичного розуміння історії, але дійшов до нього розумом. Тай моє розумінє історії зовсім не таке матеріалістичне, як ваших Марксівців. Бо допускати вагу несвідомого, елементарного в історії, се ще не значить допускати в ній виключно самі матеріальні чинники. В сфері духа несвідоме й ненамірене грає ще далеко більшу ролю, ніж у сфері матеріальних явищ. І в додатку, друже мій, моє розумінє історії від разу показує ілюзійність усіх соціалістичних чи яких иньших конструкцій будущини і безпредметовість суперечок про таке чи инакше уформованє тої будущини.

— Он як! — скрикнув Хома в серцем. — Значить, усе те, вся боротьба за поліпшенє долі робучих мас, усе змаганє до соціалістичного ідеалу, вся агітація — то зайве на твою думку?

— Не плутай, братіку! — остро скрикнув Хома без серця. — Не боротьба зайва, не змаганя зайві, але зайві всі реценти будущого устрою, всі конструкції, всі так звані ідеали. Або ще краще, навіть вони не зайві, бо і в них єсть елементи руху, розвою, сконцентрованя енергії, але треба завсіди розуміти і визнаювати, що се не жадні справжні ідеали, не жадні святощі, а тільки виплоди нашого власного духа, форми нашого думаня, що в нами разом мінуть і мусять змінити ся. Ось що треба тямити, а не дурити людий, що ви знайшли панацею, яка раз на завсіди вилічить усі їх болячки.

— Але люди потребують віри, потребують догми, потребують чогось певного, неповорушного, до чого-б мали добивати ся і скуплювати свою енергію.

— А на мою думку ти помилявш ся. Всього того потребують не люди, а ті наші старі тирани та визискувачі, що сидять у нас самих і яких ми препобожно, нетиканих і невменшених передаємо своїм дітям і внукам, не вважаючи на всю нашу освіту й цивілізацію. Наша духовна лїнь і безкритичність, наша трусливість та апатія, ось хто потребує віри, догми, неомильної рецепти на те, що буде і чого ніхто не знає і не може знати.

— Одно мені дивно, — мовив по хвилі глибокої задуми Хома в серцем, — як се ти з такими поглядами дійшов до аранжованя хлопського страйку.

— О, зовсім по просту, а властиво, можна сказати, іронією історії, яка носить кулі зовсім не туди, куди вистрілює їх наша воля. Я власне скінчив права і поробив екзамени, коли нараз умер мій батько. Лишила ся мати немічна та хоропита, лишило ся шестеро дрібних дітей... А господарство у нас гарне, велике, потребує не лише рук, але й голови. Зрозумієш, що розглянувши ся в ситуації я постановив замість судової та адвокатської практики лишити ся дома та вести господарство. Я зробив ся знов мужиком і помалу війшов у свою ролю. Зі шкіль виніс я не одно таке, що могло дуже стати в пригоді селу. Я став громадським писарем, викуривши з села давнього писаря, збанкротованого канцеляста, п'яницю, безсовісного деруна та ошуканця. Я зорганізував читальню, поставив на ноги цілу молоду партію в селі, допоміг їй вибрати нову раду громадську і нового війта. Ну, одним словом, звичайня історія. Богато оповідати, а мало слухати А головню, я пробував освічувати селян, освічувати у всіх питаннях громадського, матеріального і духового житя. А страйк против ділїча зовсім не лежав у моїм пляні. Та розумієть ся, коли збільшена свідомість і вироблене почутє селян самі дійшли до того, що боротьба з панськими посіпаками та їх визиском зробила ся конечною, то й тут я, не висуваючи себе на перед, не накидаючи ся на проводиря, але й не ховаючи ся за чужі плечі, повів діло так як умів і як серед даних обставин було можна. Нас арештовано десятьох, але ми можемо сьміяти ся з того. Наше поле оброблене, а пан уже тепер має таку научку, що її не легко забуде. Зрештою головна річ, що була причиною страйку, вже тепер осягнена: пан нагнав

нелюдяного завідателя, що знущався над робітниками і кривдив їх при виплатах. Тільки що наші селяни в розпалі боротьби розширили свій первісний плян і хотіли досягнути ще дещо понад те, ну, і се довело до нашого арештованя. Але се пусте. Ми ставимо собі пляни скромні, близькі, можливі до досягненя коли не тепер, то в четвер; се не жадні догми, не жадні сьвятощі, а просте діло рахунку. Не можна досягнути так. попробуємо инакше.

— Цікаво знати, що се за плян? — запитав Хома з серцем.

— О, плян простий: погодити „хату“ з „двором“.

— Що? — скрикнув зачудований Хома з серцем. — І ти вже тої співаєш? І ти на уголову дорогу йдеш? А чи то давно, як ти статистичними та всякими иньшими арґументами доказував, що така згода неможлива, що мусить прийти до боротьби.

— Адже бачиш, що ми й стоїмо в самім розпалі боротьби.

— І міркуєте про згоду?

— Так як вояк у війні про мир.

— Значить, усе таки допускаєш можливість мира?

— Розуміть ся. Коли не стане у нас дворів із чужонародним, паразитним населенем, тоді не буде з ким ані за що боротися. Отсе наш певеличкий ідеал і ми вже дещо приспособили для його осушення.

— І думаєш, що по досягненю того, як ти кажеш, ідеалу селянське житє піде краще?

Я про се не думаю. Бачу кзмінь серед шляху і добираю способів, щоб його усунути, аби шлях був рівний і безнечний. А тоді поїдемо далі. Певно, що там напідкаємо знов якусь нову заваду і певно не одну. І що з того? Будемо усувати кожду за чергою і їхати далі. Але поперед усього я не думаю так як ви, що досягнувши якийсь хоч би по мойому ідеальний, соціалістичний лад ми вже тим самим станемо на точці, де історія зупинить свою течію і розвій знайде собі мету, з якої вже нікуди йому буде рушити далі. Отсього я не думаю і таке думанє вважаю догматичним і паївним.

У тюрмі вільного часу багато, і оба Хоми мали час выговорити ся. Але по кількох днях Хому без серця покликали до протоколу і випустили на волю, і Хома з серцем знов на довго стратив його з очей.

V.

Роки минали від того часу. Хома без серця нічого не давав про себе чути. Його старі товариші згадували його часом тай махали рукою. Пронав чоловік, закопався десь на сіді, вхлопів зовсім. Та від часу до часу виринало його імя в газетах при різних нагодах: тут він заснував читальню, там обіймав люстрацію всіх читалень у повіті, то знов його заходами заснувалося повітове політичне товариство, то він їздив із популярними відчитами по селах, устроював театральні вистави, організував огневі сторожі. Звільна всі привикли до того, що де була яка просвітна чи організаційна робота в тім повіті, там певно була його рука, його фактичний провід. На чоло, до репрезентованя він не пхався, але робив, давав приклад, агітував. Він справді „схлопів“, осів на батьківськім ґрунті, який значно розширив при парцеляції напського фільварку, закупленого за його приводом двома сумежними громадами, оженив ся з селянською дівчиною, яка за його намовою скінчила вчительську семінарію і здобула диплом на народню вчительку, засідав у громадській раді і навіть був шість літ громадським начальником, і всюди, на кожнім полі діяльности старав ся дати своїм співгромадянам приклад сумлінности, точности в сповнюваню своїх обовязків, розумного веденя діл і незалежного, संबідного суду і слова. Він відразу поставив себе так, що не потребував нікому стояти о ласку і не бояв ся сказати правду. Звільна здобув він собі признане і пошану у селян не лише свого села, але й цілого повіту; як громадський начальник він дав себе пізнати й повітовим властям і хоча за його правдомовність, непідкупність та популярність його не любили, хоча староство два рази касувало його вибір на начальника, все таки своїм характером і знанєм він і тут виборов собі певний респект. Його вибрано до повітової ради і навіть до повітового відділу, де він мав нагоду і змогу остро дивити ся на пальні всім тим, що завідували повітовою господаркою. І всюди він був той сам практичний, до високої фразеології неприхильний, безсердечний, але розумом ясний і чесний Хома.

А його старий приятель усе ще був агітатором, газетярем, борцем у великій всесвітній боротьбі праці з капіталом. Він кілька разів кандидував до ради державної, але все перепадав; видавав різні газети, які раз по разу конфісковано і які швидко упадали

з вичерпання сил, і провадив оживлену конспіраційну та організаційну діяльність. Він їздив по робітницьких зборах від міста до міста, забирав голос у політичних та економічних справах, радив добивати ся загального, рівного і тайного голосованя, промовляв горячо за рівноправністю жінок, вияснявав робітникам свій плян федеральної перебудови Австрії і федеративного перестрою соціально-демократичної організації. Робітницькі організації вибирали його своїм делегатом на міжнародні соціалдемократичні з'їзди і він підпосив і там свій голос у різних високих питаннях. Одним словом, його імя було голосне в краю і по троха й по за його границями і часто стрічало ся в газетах: одні його лаяли, инші величали, та всі віддавали признанє його енергії і бездоганному особистому характерови.

Від мимовільної стрічі в тюрмі оба колишні приятелі не бачили ся. Хома з серцем, маючи очи звернені на широку арену політичного та міжнародного робітницького життя зовсім забув про старого товариша, що добровільно, здавалось йому, пірнув у каламутні хвилі буденщини. Натомість Хома без серця пильно слідив по газетах за діяльністю свого тезка і коли недавно йому довело ся загостити до Львова, не проминув чагоди, щоб відвідати його. Не розпитуючи за його кватирою він подав ся до одної звісної каварні, де Хома з серцем отсе вже трицятий рік усе правильно в тім самім часі і при тім самім столику випивав чашку чорної кави і з купи газет набирав ся політичної і всякої иншої премудрости. Хома з серцем дуже постарів ся, посивів і вилисів, але його очи все ще палали лагідним огнем і рівночасно неначе плавали в водиці.

— Ну, як ся маєте, Хома з серцем? — промовив приступаючи до нього якийсь підсадковатий, кремезний і сильно сонцем обгорілий селянин, простягаючи йому грубу, моволясту і поренау руку.

— Не пізнаєш мене? Я Хома без серця, — сказав сей і голосно засьміяв ся.

— А, здоров був! здоров був! — промовив Хома з серцем озирнув ся якомсь немов затурбований.

— Конспіруєш і боїш ся шпигів? — випалив просто з моста Хома без серця.

— Ей, що! Ти все любиш жартувати! — відповів Хома з серцем і додав понижуючи голос: — Розумієть ся, в теперішніх часах чоловік ніколи не безнечний перед тими добродіями...

— І маєш що таїти перед ними? Так, так! Усе однаковий! А може боїш ся, що я сам...

— Ну, що ти вигадуєш! — скрикнув немов переляканий Хома з серцем. — Знаєш що, ходімо до Стрийського парку. Там я знаю такий ватишний куток... Можемо nobалакати без перешкоди.

— Про мене, хоч я волів би лишити ся тут. Так давно вже чоловік не дихав тим каварняним повітрєм. Знаєш, иноді тужно за ним... привикнеш до нього так, як иньші привикають їсти арсенік.

Вони вийшли з каварні, посідали на трамвай і поїхали до Стрийського парку, який іще був зовсім безлюдний.

— Ну, як же йдуть твої конспірації? — запитав Хома без серця. — Розумієть ся, твоїх секретів я не хочу знати. Питаю лише так загалом. Знаєш, я читав твої брошури і твої промови і дещо з твоїх газетних статей.

— Ну, і що-ж скажеш про них?

— Бачу в них одну цікаву еволюцію, і власне ся еволюція довела мене до того, що я сьогодні зважив ся по довгих роках відшукати тебе. Я рад би з твоїх власних уст почути, що маю думати про неї. Та поперед усього скажи мені по щирости: піддержуєш усе надію бідних людей?

— Так, хоча — —

— Хоча сам ти стратив її! Я так і знав. Гей, гей, великий переворот заставляє довго ждати на себе, не приходить.

Се ще не пайгірше лихо, — відповів із затурбованим видом Хома з серцем. — А бачиш от що! Люди, як звичайно, по дорозі до тої далекої мети познаходили багато дечого такого, що довело їх до забуття властивої мети. Уряд дав нам новий закоп промисловий, каси недужих та забезпеченя від випадків, попхнув людей до організації, дав ліби то їм самим у руки поправу їх долі. Якийсь час здавало ся, що вони засукавши рукави взяли ся до праці. Переведено завзяту боротьбу за опанованє тих інституцій, і справді соціаль-демократичні робітницькі організації одержали побіду. Виборено також сяку таку свободу слова і зборів. Такі глупі процеси, якими мордовано нас колись, тепер, можна сказати, вже неможливі...

— Але-ж се все дуже гарно! — скрикнув Хома без серця.

— Власне, власне се найгірше! — пропищав майже трівожно Хома з серцем. — Люди не мають тепер за що бороти ся, нудять ся, розкрадають гроші в касах, сварять ся за особи і свищуть па принципі.

— Для мене се зовсім ясне й природне. Ви до своїх нових організацій поприймали старих тиранів та визискувачів, і вони тепер панують над вами по своєму звичаю.

— Старих тиранів і визис — —

— Ну так, стару апатію, безкритичність, лінивість та трусливість.

— Ей, жартуєш, а діло занадто поважне. Нужда у тих людей велика, моральна може ще гірша ніж матеріяльна. В мене серце розриваєть ся, коли дивлю ся на се все, коли мушу бути свідком, безрадним свідком її зросту. І ось я дійшов до переконання, що дотеперішня дорога була хибна.

— Ну, нарешті! — скрикнув із відтінком радості Хома без серця.

— Уряд похнув нас на дорогу мирного розвою, організації, парламентарної праці. Він знав, що чинить. Се була хитра штука, спосіб, щоб звести нас із нашої властивої революційної дороги. Коли дальше підемо в тім напрямі, мусимо зандіти і зогнити; гниль міщанських партій уділюєть ся й нам. От тля то я прийшов до переконання, що конче треба звернути на иньшу дорогу.

— На иньшу дорогу?

— Так! Сили нагромаджені доси в легальних організаціях випробувати і насталити в нелегальній боротьбі.

— І змарнувати.

— Виборену доси міру політичної свободи ужити як операційну підставу для основаня великої боевої організації.

— І стратити.

— Ах, не перебивай мене! Хто нічого не має, той не може нічого стратити.

— А те, що доси виборено і запрацьовано, се ти вважаєш нічим?

— Се ще гірше як ніщо. Се ілюзія чогось, чого на правду нема. Мусимо нарешті взяти ся серіозно до діла. Мусимо в ту ліниву масу вітхнути зворушенє, пристрасть і огонь.

— Значить що-ж? Убійства, барикади, à la lanterne?

— О, ні! Сі старі бовві способи належать до історії. Ми держимо ся новочасної тактики: бємо ворога в його власности, в його засобах, в його почуттю безвечности, мусимо ad oculos за-демонструвати йому неможливість удержання теперішнього порядку на всіх точках.

— Отже все таки пожежі, вискови зелізниць із шин, або може лише крадіжки по касах, фальшиві телеграми, викликуване панік на біржах і всякі подібні штуки?...

— Як що покаже ся, як що покаже ся, — буркнув Хома з серцем.

— Слухай, друже Хомо, — мовив другий по короткій роздумі. — Я може змужичив ся і здичів, але ся твоя новочасна страва мені зовсім не до смаку.

— А про те се одинока дорога.

— Дорога рознуки.

— Нехай і так. Але рознука також велика сила.

— Як бомба. Лусне і вбє.

— Ні, посіє нове жите на руїнах старого.

— Ти здавна був кепський — не хочу казати, фальшивий пророк. Але сим разом — слухай друже, справа дійсно серіозна. Я дивлю ся на се діло зі становища великої більшини людности нашого краю, селян і робітників. Яке їм діло — найбільшій частині з них — до твоїх шалених плянів? Чи се їм поможе що, хоч крихіточку?

— Результат виїде всім на добро.

— А як і результату ніякого не буде? Як се стане ся лише в інтересі політичних та фінансових верховодів, що раді би зробити *tabula rasa* зі всім, що здобув народ і що виборено для народа, щоб потім без перешкоди ловити рибу в каламутній воді? Слухай, друже Хомо! Ся твоя найновіша теорія, ті комітети розпуки, се навертате на нелегальну дорогу, — все те виглядає око в око як робота платних провокаційних агентів.

Хома з серцем зірвав ся зі свого сидження на парковій лавці.

— Що!... Таке підозріє... від тебе! — пробубонів він не можучи стямпти ся.

— Заспокій ся! Сядь, — мовив той спокійно. — Се не підозріє, а що найменьше не таке підозріє, яке могло-б діткнути тебе особисто. Се тільки увага чоловіка посторопнього, неносьвя-

ченого в тайники ваших конспірацій. Я не знаю складу ваших комітетів, не знаю, з ким ти конспіруєш, але досить добре знаю твою невлічиму наївність. Та подумай лише, може й історія колись буде такими самими очима дивити ся на тебе й на твою роботу. Що у тебе в серці, які чуття попихають тебе на перед і доводять до такої нещасної роботи, се щезне в історичній перспективі. Лише результат буде видний і по ньому будуть судити тебе. Історія також без серця.

— Що мені до історії! Що до її суду! — простогнав Хома в серцем. — Коли-б я тільки міг допомогти тим бідним людям у їх нужді під сю хвилю!

— І думаєш, що допоможеш їм збільшуючи їх нужду, роблячи їм доступ до світла та свободи ще стрімкішим, ще неприступнішим?

— Але-ж вони ще тепер не виють зносити свободи і світла. Лише під гнетом мусять загартувати ся. Тільки гнет викличе противділанє з їх боку.

— Знаєш се так напевно? Гнет викликає противділанє лише в еластичних тілах. А м'яккі, безопірні роздавлє. Свобода, се не ланцюх, який можна склеїти в огні і сформувати ударами молота. Свобода, се коштовний плід, що досягає і набирає ся солодоців у соняшнім світлі й теплі.

Хома в серцем похилив голову і шептав:

— Все одно! Я вже не можу вернути назад. При великих рухах усе так: із рау чоловік думає, що попихає і кермує, а нарешті бачить, що його самого пхають і несуть. Я не можу вернути назад. Діло мусить піти своєю дорогою.

— В такім разі бувай здоров! — мовив Хома без серця. — Я не хочу більше мати з тобою ніякого діла. Наші дороги розходять ся.

І він устав із лавки.

— Підійди ще, — благав той. — Бачиш, може то воно не вийде так погано, як ти міркуєш. Ходи, я розповім тобі дещо подрібніше.

— Не треба, — відповів Хома без серця коротко. — Я навмисно відшукав тебе, щоб остерегти тебе. Але тепер, коли ти зайшов занадто далеко і, як кажеш, не можеш вернути назад, — тепер про що нам балакати? Наші дороги розійшли ся.

І він зробив крок.

— Ах, як би ти знав, який я нещасливий, яке любе було-б мені одно одніське ласкаве слово, слово заохоти та піддержки з твого боку в сій хвилі! — вітхнув Хома з серцем.

— Було-б підло з мого боку сказати тобі в сій хвилі таке слово! — відрізав Хома без серця затискаючи зуби.

— Ах, Хомо, Хомо! Остро судиш! Ти без серця і тому так остро судиш. Не осуджуй, щоб і тебе не осудили.

Хома без серця обернув ся і мовив :

— Ліпше не мати серця, як мати його на невідповіднім місці. Бувай здоров!

І він пішов. А Хома з серцем сидів іще кілька мінут на лавці, а потім якимось зломаним ходом поволік ся також до міста. А коли по кількох днях одержав телеграму про велику пожежу в Бориславі, про покликане компанії війська і про кроваві розрухи, то поблід іще дужше ніж звичайно і почув, немов би щось закололо його в серці.

Другого ранку знайшли його неживого в ліжку. Обдукція вказала розрив серця.

